D. lui profesor N. Iorga
omagiu respectuos
P. P. Panaitescu.

P. P. PANAITESCU

OCTOIHUL LUI MACARIE (1510)
ŞI
ORIGINELE TIPOGRAFIEI ÎN ŢARA ROMÂNEASCĂ

BUCUREŞTI
TIPOGRAFIA CĂRŢILOR BISERICEŞTI
1939

Extras din revista BISERICA ORTODOXĂ ROMÂNĂ,
anul LVII [1939], nr. 9—10, Septemvrie-Octomvrie 1939.

OCTOIHUL LUI MACARIE (1510) ŞI ORIGINELE TIPOGRAFIEI ÎN ŢARA ROMÂNEASCĂ

Starea actuală a problemei. — Dintre cărţile bisericeşti slavone tipărite din porunca şi cu cheltuiala evlavioşilor domni ai Ţării Româneşti, cele mai vechi sânt cele trei volume ieşite de sub teascurile tipografiei ieromonahului Macarie, care-şi începu truda sub domnia lui Radu Vodă cel Mare. E vorba de Liturghierul început sub Radu cel Mare şi terminat sub Mihnea cel Rău la 10 Noemvrie 1508 [1], apoi Octoihul din vremea lui Vlad Vodă zis Vlăduţ, la 1510 şi Tetravanghelul din 1512, tipărit în vremea înţeleptului şi evlaviosului Neagoe Basarab [2], după care încetează lucrările acestei tipografii.

Aceste trei cărţi sânt cea mai veche dovadă a iniţiativei iubitoare de cultură a domnilor Ţării Româneşti, într'o vreme când tipografia se descoperise în Apus abia de o jumătate de veac şi când multe ţări, de pildă Rusia Moscovită, nu o aveau încă. De aceia se cade să cercetăm de aproape originele acestei tipografii. *Bibliografia românească veche* a lui I. Bianu şi N. Hodoş, care cuprinde cel mai complet repertoriu al cărţilor tipărite în Principatele Române până la 1830, descrie pe larg două din aceste cărţi, prima, Liturghierul şi a treia Tetravanghelul, după exemplarele aflătoare în biblioteca Academiei Române. Cât priveşte Octoihul, a doua carte ca vechime din cele tipărite în Ţara Românească, savanţii bibliografi ai Academiei Române n'au cunoscut nici un exemplar şi s'au mulţumit cu o scurtă menţiune, după bibliografia cărţilor slave a lui Karataev [3]: „Octoih tipărit din porunca lui Io Vlad Voevod şi stăpânitor al întregei ţări a Ungrovlahiei şi a celor de lângă Dunăre, în anul 7018 (1510), ostenindu-se întru aceasta ieromonahul Macarie, in folio".

Cel dintâi care semnalase existenţa unui exemplar din această carte la mânăstirea Hilandari, la muntele Athos, a fost arhimandritul Leonid, care însă nu dă nici o descriere a acestui preţios volum [4].

---

1. Descrierea la Bianu şi Hodoş, *Bibliografia românească veche*, I, pp. 1—8.
2. Descriere, *ibidem*, I, pp. 9—21.
3. Karataev, Описанiе славяно-русскихъ книгъ *(Descrierea cărţilor slavo-ruseşti)*, I, St. Petersburg 1883, p. 29.
4. Arhimandrid Leonid, Словено-српска кньижница на св. Гори Атонско у манастири Хиландари и Св. Павлу *(Biblioteca slavo-sârbă de la Sf. Munte Athos, la mânăstirile Hilandari şi Sf. Pavel)*, în Гласник српског ученог друштва, XLIV, Belgrad 1877, p. 253.

Istoricul sârb Liubomir Stojanovici a publicat în 1924, după exemplarul de la Hilandari, epilogul Octoihului, în slavonește [1].

În afară de exemplarul de la Muntele Athos, mai era cunoscut un alt exemplar, pe care d. N. Iorga l-a văzut în 1905 la o expoziție din Sibiu și din care însemnă numai titlul de pe prima foaie (de fapt, a doua, căci prima lipsește) [2]. Este poate tot exemplarul de la Blaj pe care-l vom descrie mai jos.

Necunoscându-se mai de aproape această carte, s'au născut unele confuzii asupra ei și pe de altă parte, tot din această pricină, unele probleme foarte importante privitoare la introducerea tipografiei în Țara Românească au rămas deschise.

Astfel Emile Picot în studiul întitulat: *Coup d'oeil sur l'histoire de la typographie dans les pays roumains au XVI-e siècle* [3], credea că Octoihul din 1510 cuprinde numai a doua parte, adică cele patru din urmă glasuri [4] și identificase chiar un exemplar la Academia Română, care s'a dovedit însă a fi Octoihul din 1574 al lui Coressi [5]. Părerea lui Picot, care este greșită, cum vom vedea imediat, a trecut și la alți autori [6].

Dar problema cea mai însemnată pe care o ridică Octoihul slav din 1510 este în legătură cu originea tipografiei în Țara Românească. Se știe că în Muntenegru, la Cetinje, a funcționat o tipografie slavă întemeiată de domnitorul Gheorghe Țernojević și condusă de meșterul tipograf Macarie. Prima carte ieșită din teascurile așezate în orășelul din Muntele Negru a fost un Octoih slavon partea întâi (primele patru glasuri), tipărit în anul 1494, urmat de o Psaltirie, în anul 1495, iar de curând s'au descoperit și fragmente din partea a doua a Octoihului și din Molitvelnic [7]. După ce, la 1497, Gheorghe Țernoević e alungat din țară și fuge peste mare la Veneția, tipografia slavă încetează lucrul la Cetinje, dar peste 12 ani, tot un Macarie ieromonah și tipograf începe să răspândească lumina prin cărți slavonești în Țara Românească. Apropierea era ușor de făcut: identitatea celor doi Macarie a făcut-o întâi Alexandru Odobescu [8], și a fost admisă și de cercetătorii

1. L. Stojanović, Стари српски записи и натписи, IV, p. 39, în Зборник за историју, језик и книжевность tom. X, Carlovitz 1910.
2. N. Iorga, *Studii și Documente*, XIII, pp. 5—6.
3. Paris 1895, Extrait du *Centenaire de l'école des langues orientales vivantes.*
4. *Ibidem*, p. 14.
5. Bianu și Hodoș, *op. cit.*, I, p. 9.
6. Al. Procopovici, *Introducere la studiul literaturii vechi*, Cernăuți 1922, p. 87.
7. Despre această tipografie, vezi pe larg, mai jos.
8. Al. Odobescu, *Despre unele manuscripte și cărți tipărite aflate în mânăstirea Bistrița (Vâlcea)*, în *Revista Română*, L, 1861 (capitolul intitulat: *Prima*

streini, întâi de Šafarik (care păstrează o oarecare îndoială) [1], apoi de Ilarion Ruvaraţ, Emile Picot, Stoian Novacović, iar la noi de dd. N. Iorga, Sextil Puşcariu, Al. Procopovici şi alţii [2].

Doi Macarie trăind în aceiaşi epocă, amândoi ieromonahi şi amândoi meşteri tipografi de tipografie slavonă, ar fi fost o rară coincidenţă. E mai uşor să admitem că acelaşi Macarie alungat din Muntenegru şi-a găsit adăpost la curtea lui Radu cel Mare, unde a continuat activitatea sa de tipograf.

Împotriva acestei păreri s'a ridicat însă savantul filolog V. Jagić, care a observat că tăietura literelor şi a frontispiciilor din tipografia dela Cetinje nu este aceiaşi ca a celor din tipografia munteană, cu alte cuvinte nu este aceiaşi tipografie, tipografia din Muntenegru n'a fost adusă în Ţara Românească. Limba textelor nu este aceiaşi, în tipografia din Cetinje este slava bisericească de redacţie sârbă, în cea munteană redacţia este medie-bulgară. Meşteşugul aşezării literelor şi a rândurilor ar arăta pe alt meşter. În sfârşit, observă Jagić, Macarie din Cetinje îşi spune pe tipăriturile sale „din Cerna Gora", cel din Muntenia nu-şi adaugă după nume această indicaţie a originii. „Tocmai acolo unde un om, departe de patria sa, aducea din Apus la Răsărit, pentru a doua oară, dovada ştiinţei sale, ar fi trebuit să-şi afle locul o indicaţie a originii sale". Numele Macarie nu este o dovadă, sau este prea puţin, ca să putem trage o concluzie, căci e unul din cele mai răspândite între călugării ortodocşi [3]. Aceste concluzii au fost admise şi de autorul acestor rânduri într'o comunicare ţinută la congresul slaviştilor la Praga [4].

Problema este deosebit de interesantă. Dacă Macarie tipograful este acelaşi meşter care a lucrat în Muntenegru, atunci drumul

---

tipografie în Ţara Românească), pp. 809-827. Odobescu crede deasemenea că Macarie tipograful este identic cu Macarie mitropolitul lui Neagoe Basarab, ba chiar cu ieromonahul Macarie de la Govora, care face o danie mânăstirii de-acolo la 1495. La 1495 însă, Macarie tipograful era încă la Cetinje, aşa că, măcar acesta, este sigur alt Macarie.

1. P. I. Safarik, *Geschichte des Serbischen Schriftums*, Praga 1865, p. 123.

2. Ruvaraţ, O четиньскои штампарииi пре четири стотине године *(Tipografia dela Cetinje după 400 de ani)*, în Глас српска кр. Академиia. XL, Belgrad 1893, pp. 25-37; Emile Picot, *op. cit.*, p. 13; Stoian Novacović, Српски штампари у Румунiии *(Tipografii sârbi în România)*, Belgrad 1898, extras din Годишњице, XVII, pp. 333-335; N. Iorga, *Istoria bisericii române*, I, ed. II, Bucureşti 1929, pp. 129-131 şi acelaşi, *Istoria literaturii româneşti*, I, ed. II, Bucureşti 1925, pp. 137-138; Sextil Puşcariu, *Istoria literaturii române, epoca veche*, Sibiu 1930, pp. 50-52; Al. Procopovici, *op. cit.*, pp. 85-86; Nerva Hodoş, *Începuturile tipografiei în Ţara Românească*, în *Convorbiri literare*, XXXVI (1902), pp. 1053-1055.

3. V. Jagić, *Der erste Cetinjer Kirchendruck von Jahre 1494*, în *Denkschriften der k. Akademie in Wien*, XLIII (1894), p. 6.

4. P. P. Panaitescu, *La littérature slavo-roumaine et son importance pour l'histoire des littératures slaves* (Extras din *Sbornik praci I sjezdu slovanskych filologu v Praze*, II, Praga 1929, p. 10.

pe care s'a introdus la noi această inovaţie a vremilor moderne este uşor de urmărit: Veneţia, Muntenegru şi de acolo în Ţara Românească prin vechile legături politice şi culturale ce le aveau domnii români cu Slavii de Sud. Dacă, dimpotrivă, avem a face cu o simplă identitate de nume, atunci originele tipografiei în ţările noastre rămân în întunerec şi ne rămâne calea presupunerilor, fără temei solid de fapte.

Se va recunoaşte însă că numai identitatea numelui maestrului tipograf nu este o dovadă absolut sigură, mai ales după ce s'a observat că materialul tipografic diferă. O dovadă s'ar putea trage din comparaţia textelor tipărite în cele două tipografii. Am spus că tipografia de la Cetinje a tipărit un Octoih, o Psaltire şi un Molitvelnic, iar tipografia din Ţara Românească a tipărit până la 1512 un Liturghier, un Octoih şi un Tetravanghel. Prin urmare, singura carte care apare în ambele tipografii este Octoihul slav, între cele două texte se poate face o comparaţie ce ne-ar da concluzii mai solide asupra legăturilor dintre cele două tipografii. Emile Picot arătase această dorinţă încă de acum 44 de ani [1], dar exemplarul Octoihului muntean aflător la Muntele Athos era greu accesibil şi n'a fost descris de nimeni, aşa că o comparaţie nu s'a putut face.

Norocul însă, care încurajează pe cercetători, m'a ajutat să aflu un exemplar al Octoihului lui Macarie din 1510 şi am putut astfel face o comparaţie cu cel muntenegrean şi să trag anume concluzii pentru originea şi istoricul tipografiei în Ţara Românească.

Exemplarul de la Blaj. — În biblioteca Mitropoliei unite şi a seminarului din Blaj, în care se păstrează cărţile bisericeşti ale vechii Mitropolii româneşti de la Alba-Iulia, precum şi bibliotecile lui Timotei Cipariu şi a lui Ion Micu-Moldovanu, se află multe manuscrise şi cărţi vechi de mare preţ pentru istorici şi filologi.

Din nefericire, cercetările sânt îngreunate din pricină că autorităţile noastre nu acordă nici o subvenţie acestei instituţii, aşa că biblioteca nu are nici custozi, nici catalog complet, nici un local demn de tezaurele ce le conţine. Cu prilejul unei vizite la Blaj, am găsit din întâmplare acolo un exemplar aproape complet al Octoihului slav din 1510, care, după câte ştiu, nu fusese menţionat niciodată de nimeni. Dl. profesor Ştefan Manciulea, care conduce biblioteca, mi-a îngăduit să-l cercetez în chip amănunţit şi să iau mai multe fotografii, ce însoţesc acest articol. Fotografiile

1. Emile Picot, *op. cit.*, p. 15.

au fost executate de d. Bârlea profesor de desemn la liceul de băieţi din Blaj. Amândorura le aduc pe această cale mulţumirile mele.

Descrierea Octoihului slav al lui Macarie (1510). — Un volum legat cu scoarţe de lemn, în 4, 198 de file, împărţite în 25 de caete fără paginatură, cu signatura cirilică А-КЄ (1—25), jos, pe prima şi pe ultima pagină a fiecărui caet. Caetele sânt toate compuse din câte opt foi (quaterni). Din primul caet lipsesc primele două foi (singura lipsă din volum), aşa că au rămas numai 6, deci volumul complet avea exact 200 de file. În exemplarul de la Blaj mai sânt legate la urmă şi 7 file manuscrise dintr'o Evanghelie slavonească. Cartea este tipărită cu negru şi cu roşu, cu câte 22 de rânduri pe pagină (este deci de format mai mare decât Liturghierul lui Radu cel Mare, care are numai 15 rânduri pe pagină şi decât Tetravanghelul lui Neagoe Basarab, cu 20 de rânduri pe pagină). Hârtia este groasă, cu diferite mărci de fabrică. Titlurile vecerniilor sânt scrise cu litere mari roşii, ale utreniilor cu litere mici roşii. Cartea cuprinde numai trei feluri de frontispicii cu ornamente împletite (fig. 1, 2 şi 3). Cel de la figura 1 se regăseşte şi în Liturghierul din 1508 [1], cele de la figura 2 şi 3, numai în Tetravanghelul din 1512 [2]. O singură literă ornată, un П, apare în tot volumul, o singură dată. În general, ca ornamentaţie Octoihul este mult mai sărac decât Liturghierul şi Tetravanghelul ieşite din aceiaşi tipografie, îi lipsesc toate literele ornate, cari alcătuesc podoaba acestor două opere ale teascurilor muntene, precum şi mai multe din frumoasele frontispicii ornate [3].

Limba este slava bisericească, redacţie medio-bulgară şi nu sârbească (cu є în loc d ѥ, păstrarea lui ѫ şi ѧ, ѣ, precum şi a celor două iusuri distincte, ъ, ь şi a sunetelor щ, жд, genetivul masculin în го). Ortografia nu este consecventă (на оутрьны şi на оутрьни, на оутрыни, понедѣлникь şi понедєлникь). Cuvintele au indicate accentul tonic.

În privinţa cuprinsului, se ştie că un Octoih cuprinde cântările utreniei şi vecerniei pe fiecare zi ca introducere la Sfânta Liturghie (Sâmbăta două vecernii, cea mare şi cea mică), şi anume pe opt glasuri, care se urmează în opt săptămâni consecutive (de unde şi numele cărţii). Începe cu glasul întâiu, cu vecernia mică de Sâmbătă, şi se termină cu utrenia de Sâmbătă, urmează apoi, în aceiaşi ordine, glasul al doilea, până la al

1. Bianu şi Hodoş, *Bibliografia românească veche*, I, p. 3, figura 1.
2. *Ibidem*, I, p. 11, figura 24 şi p. 15, figura 28.
3. *Ibidem*, I, pp. 3, 4 şi 8.

optulea. Un asemenea octoih complet se numeşte Octoih Mare. Din cauza materiei bogate, un Octoih Mare poate fi împărţit în două volume de câte patru glasuri, în acest caz partea a doua se numeşte în slavoneşte Octoih Petoglasnic, adică de la glasul al cincilea. Aşa este împărţit Octoihul slavonesc al lui Coressi din 1574—75 [1]. Cum însă în multe biserici nu se obişnueşte o slujbă în fiece zi, ci numai Sâmbăta şi Duminica, sânt şi Octoihuri cari cuprind numai cântările de utrenie şi vecernie pe aceste două zile, în opt glasuri, lăsând la o parte celelalte cântări pentru cinci zile ale săptămânii. Un astfel de Octoih prescurtat se numeşte Octoih Mic, de pildă Octoihul Mic slavon al lui Coressi din 1578.

Octoihul lui Macarie din 1510 cuprinde ambele părţi, adică toate cele opt glasuri într'un singur volum, dar numai glasul întâiu este complet pentru toate zilele săptămânii, iar glasurile 2—8 sânt de Octoih Mic, cuprind deci numai cântările pe zilele de Sâmbătă şi Duminică, ceea ce constitue o formă mixtă, extrem de rară şi de neaşteptată a acestei cărţi liturgice. Probabil că domnul ţării s'a gândit să simplifice lucrurile şi cheltuiala, iar în caz când ar fi necesare şi cântări în biserică şi în celelalte zile, afară de Sâmbătă şi Duminică, să se întrebuinţeze pentru acestea numai cântările de la glasul întâiu [3].

Pe prima foaie care lipseşte în exemplarul de la Blaj, era probabil titlul cărţii [4], şi vecernia mică de Sâmbătă a glasului întâiu, pe foaia a treia a caetului întâi avem frontispiciul cu stema ţării, înconjurată cu vrejuri stilizate (fig. 1), apoi titlul vecerniei mari de Sâmbătă: „на велицѣи вечерни на г҃и възвахъ стыхери въскресны. глас прьви".

Titlurile cântărilor urmează astfel (slujba de Duminică dimineaţa fără titlu special, de la f. 9-r, caet 2, foaia 3):

въ Неделѣ вечерь на г҃и възвахъ	(Duminică seara) f. 19-r (caet 3, f. 5).
въ Понедѣлникь на утрены	(Luni dimineaţa) f. 20-v (caet 3, f. 6).
въ Понеделникь вечерь	(Luni seara) f. 28-v (caet 4, f. 6).
въ Вторникъ на утрина	(Marţi dimineaţa) f. 30-r (caet 4, f. 8).
въ Вторникь вечери	(Marţi seara) f. 39-r (caet 6, f. 1).
въ Срѣдѹна утринна	(Miercuri dimineaţa) f. 40-v (caet 6, f. 2).
въ Срѣдѹна вечерь	(Miercuri seara) f. 49-v (caet 7, f. 3).

1. Bianu şi Hodoş, *op. cit.*, I, pp. 56—68.
2. *Ibidem*, I, p. 73.
3. Aceasta este părerea pe care mi-o comunică păr. prof. Niculae M. Popescu.
4. Titlul Octoihului din Cetinje (1494), este: Начело сь Богомь Ѿсмогласныкоу, творенїе прѣподобнаго оца нашего Іωанна Дамаскина. *(Începutul cu Dumnezeu a Osmoglasnicului, opera sfântului părintelui nostru Ion Damaschin)*, la Jagić, *loc. cit.*

въ Четвртъкь на утрьни (Joi dimineața) f. 51-r (caet 7, f. 5).
въ Четвртъкь вечерь (Joi seara) f. 59-r (caet 8, f. 5).
въ Пѧтокь на утрьни (Vineri dimineața) f. 61-r (caet 8, f. 7).
въ Пѧтокь вечерь. (Vineri seara) f. 71-v (caet 10, f. 1).
въ Сѫботѫ. (Sâmbătă dim.) f. 76-v (caet 10, f. 6).

Glasul al doilea începe cu un frontispiciu ornamentat (fig. 2): Въ Сѫботꙋ вечерь на малѣи вечерни, на ги възвахь стыхари въкресены глас в҃. (Sâmbătă vecernia mică, f. 84-r (caet 11, f. 6). Urmează apoi vecernia mare, cu un alt frontispiciu ornamentat (fig. 3): На великцѣи вечерни на ги възвахь стихеры вьскрѣсны, глас в҃, f. 85-v (caet 11, f. 7).

Duminica fără titlu deosebit, cu canonul Sfintei Treimi, f. 87-r (caet 12, f. 1).

Urmează celelalte glasuri, numai cu cele două vecernii ale Sâmbetei, iar pentru Duminică fără titlu deosebit, frontispiciile se repetă ca la glasurile 1 și 2.

Glasul al treilea începe la f. 97-r (caet 13, f. 2).

Glasul al patrulea începe la f. 110-v (caet 14, f. 8).

Glasul al cincilea începe la f. 126-v (caet 16, f. 8).

Glasul al șaselea începe la f. 142-v (caet 18, f. 8).

La începutul vecerniei mari a Sâmbetei din glasul al șaselea, se află unica inițială ornamentată din volum (caet 19, f. 1) (fig. 4).

Glasul al șaptelea începe la f. 158-r (caet 20, f. 8).

Glasul al optulea începe la f. 163-r (caet 21, f. 5).

Titlurile utreniilor și vecerniilor de Sâmbătă și Duminică sunt la fel cu acelea de la glasul al doilea. Cu glasul al optulea se termină Octoihul propriu zis, dar volumul mai cuprinde un adaus cu 11 cântări ale lui Leon Despotul cel Înțelept: „Свѣтлины съ сꙋгласками ї҃ї самогласнымы, творенїе кꙋрь Лъва прѣмѫдраго деспотѣ." (f. 188-r, caet 24, f. 7), apoi alte cântări intitulate: „Троични wсмогласника" (f. 193-r, caet 25, f. 3) și „Свѣтлины вьседневны" (f. 195-v, caet 25, f. 5). Textul se termină cu cuvintele: „Въсѧ видцоу и прѣблагомоу Богоу, слави величїе дажщомꙋ съврьшити въсѣко дѣло благо, иже wнемъ начинаемоу, Тwмꙋ слава и дръжава въ вѣкы вѣкwмь. Амин." (A tot văzătorului și prea bunului Dumnezeu, slavă și mărire, celuia care îngăduie să se sfârșească orice lucru bun, ce este început cu Dânsul, cu slavă și stăpânire în vecii vecilor. Amin.) (f. 198-r, jos, caet 25, f. 8).

Pe ultima pagină (f. 198-v), este *epilogul,* în care se arată de cine și când s'a tipărit această carte. Dăm mai jos în întregime textul slav al acestui epilog și traducerea românească:

„Понеже иже въ Троици покланѣемїи Богъ благоизволи црковь своѫ испльнити различними книгами въ славословїе и ползѫ прочитаѫщим, сего ради и азь, въ Христа Бога благовѣрнии и Богѡм хранимии и самодрьжавни господарь, Iѡ Влад велики воевода и господинь вьсее земле Оуггровлахїиской и Подунавїю, сынъ великаго и прѣдобраго и милостиваго господина, Iѡ Влада воеводи, възревновахь, поспѣшенїемь Свѣтаго Духа и любовїѧ еже къ божествьвеним свѣтим цръквамь и написахь сїѧ душе спасенѫѧ книгу Ѡсмогласникь, въ испльненїе славословїю трисльнечнаго въ единьствѣ покланѣемаго Божества. Молѫ же юнїе и съвъзрастнїе и старїе чьтѫщеи или въспѣваѫщеи или пишѫще, любовѣ Христовѣ ради, исправлѣти, насьже, оусрьдно потъщавших се на сїе дѣло, благословити, да обои славеще Ѡтца, из негоже вьсѣ, Сына, имже вьсѣ, Духа Свѣтаго, ѡнемже вьсѣ, зде оулуцим съмиренїе и милость, таможе се свѣтѡм озарим се и благодѣтїю. Аминь.

Повелѣнїемь господара Iѡ Влада великаго воеводи, азь Христу рабь, свѣщенноинокь Макарїе трудих се ѡ семь и съвръших ѡм сїе книги въ лѣто ҂зиї, кръгь слънцу иї, лу ї з, индиктиѡн вї, месѣца Августа кз дьнь."

„Pentrucă Dumnezeu cel într'o Treime venerat a binevoit să umple biserica sa cu deosebite cărţi pentru glorificarea şi folosul cititorilor, de aceea şi eu, întru Hristos Dumnezeu binecredincios şi de Dumnezeu păzit şi domnitor autocrat, Io Vlad mare voevod şi domn a toată ţara Ungrovlahiei şi a Podunaviei, fiul marelui şi prea bunului şi milostivului domn, Io Vlad voevod, am râvnit, cu îndemnul Sfântului Duh şi pentru dragostea cea către dumnezeeştile, sfintele biserici şi am scris această carte mântuitoare de suflet, Osmoglasnic, pentru desăvârşirea glorificării Dumnezeirii cea de trei ori strălucitoare, într'Una venerată. Rog pe cei tineri şi pe cei maturi şi pe cei bătrâni, cari citesc sau cântă sau scriu, pentru dragostea lui Hristos, să îndrepte, iar pe noi, cari ne-am trudit cu sârguinţă la această operă, să ne binecuvinteze, ca împreună slăvind pe Tatăl, din care sunt toate, pe Fiul, prin care sunt toate, pe Sfântul Duh, întru care sunt toate, aici să dobândim pace şi miluire, acolo, [în cealaltă lume], să ne luminăm şi să dobândim binefacere. Amin.

Din porunca domnitorului, Io Vlad mare voevod, eu robul lui Dumnezeu, ieromonahul Macarie, m'am trudit pentru aceasta şi am săvârşit noi aceste cărţi în anul 7018 (1510), crugul soarelui 18, al lunii 7, indiction 12, luna August 26 zile".

Comparaţie cu Octoihul din Cetinje (1494). Octoihul din Cetinje (partea întâi) este cunoscut prin nouă exemplare păstrate la Belgrad (opt la Biblioteca Naţională, unul la Biblioteca Academiei sârbeşti), iar din partea a doua nu s'au păstrat decât şase foi, descoperite mai târziu la Biblioteca Naţională din Belgrad [1]. Slavistul V. Jagić a publicat o descriere foarte amănunţită a primei părţi a Octoihului din Cetinje, dând numeroase extrase şi facsimile, precum şi o comparaţie verset cu verset, cu Octoihul grecesc şi cu mai multe manuscrise ale Octoihului slav [2]. Am întrebuinţat deci descrierea lui Jagić pentru comparaţia cu Octoihul nostru.

De la început se confirmă observaţia lui Jagić în privinţa materialului tipografic, că niciunul din frontispiciile şi din literele ornate ale Octoihului de la Cetinje nu se regăsesc în cel din Ţara Românească. Octoihul de la Cetinje are o stemă cu figuri umane (îngeri) [3], iar iniţialele ornate sunt în alb pe fond negru şi încadrate într'un dreptunghiu [4]. Litera tipografiei din Cetinje este mai fină şi mai mică, cea din Ţara Românească mai mare şi mai groasă. Astfel într'un format aproape egal tipografia muntenegreană are 32 de rânduri pe pagină, iar cea munteană numai 22.

Este clar că nu avem a face cu aceeaşi tipografie, că dacă Macarie a venit din Muntenegru în Ţara Românească, a venit cu mâna goală, fără literele vechei sale tipografii şi numai cu ştiinţa sa de meşter.

În privinţa limbii, textul tipărit la Cetinje este slava bisericească de redacţie sârbă, pe când cel din Ţara Românească este de redacţie bulgară. Iată câteva dovezi extrase din pasaje ce se regăsesc în ambele texte:

Cetinje (apud Jagić, p. 46).	*Octoih 1510, f. 4-v şi 9-v.*
испльни сє	испльни сѧ
нь	нѫ
кь	къ

1. L. Stoianović, Приложи на библиографіи старих српских штампаних кньига *(Contribuţii la bibliografia vechilor cărţi tipărite în sârbeşte)*, în Глас српске Крал. Академије, LXVI, Belgrad 1903, pp. 9—12, unde este descrierea părţii a doua a Octoihului.

2. V. Jagić, *op. cit.* Pentru Octoihul slav cf. şi K. Weber, *Oktoechos For-schungen. Oktoechos Hs. Cod. slav 46 d. National Bibliothek in Wien*, I., Leipzig 1937.

3. În partea a doua a Octoihului dela Cetinje se află gravuri, cei patru evanghelişti cu semnele lor, sfinţii Iosif, Ioan Damaschin şi Teofan şi o biserică purtând stema familiei Ţernoevici, altă gravură reprezentând Învierea lui Hristos (L. Stojanović, *op. cit.*, pp. 10 şi 12).

4. Vezi facsimilele la sfârşitul studiului citat al lui Jagić şi la E. Picot, *op. cit.*, p. 8 (fig. 1).

пришдωше	прїидошѧ
трепетахоу	трепетаахѫ
оудив'лıаше	оудивлѣаше
шьдше	шедше
въскрьсеніе	въскресеніе

În genere, în textul din Cetinje avem un singur ius, cel moale ь, pe când în cel din Ţara Românească se face o distincţie clară între ele (ь şi ъ). Lipsa nazalelor ѫ şi ѧ, mai ales în desinenţele verbale, înlocuite cu оу sau е (pentru ѧ), este o caracteristică a textului muntenegrean, în care adesea şi ѣ este înlocuit cu ıа sau е. Ѥ iniţial în textul din Cetinje corespunde întotdeauna cu un е în textul nostru [1].

Dar deosebirea esenţială stă în textul însuşi. Am spus mai sus că Octoihul din Ţara Românească este un Octoih Mare numai pentru glasul întâiu, pe când celelalte şapte glasuri sânt de Octoih Mic, cuprind adică numai cântările de Sâmbătă şi Duminică. Octoihul dela Cetinje este împărţit în două volume de câte patru glasuri şi are la toate glasurile cântările complete pentru utreniile şi vecerniile celor 7 zile ale săptămânii, este deci un Octoih Mare complet. Avem a face, aşa dar, cu *altă carte.* Nici textul rămas comparabil (de pildă la glasul întâiu) nu se potriveşte. Astfel Jagić observă că în Octoihul dela Cetinje ordinea canoanelor în fiecare slujbă este diferită de a tuturor Octoihurilor cunoscute, atât greceşti, cât şi slavoneşti [2]. Astfel, la slujba de Duminică la miezul nopţii în Octoihul dela Cetinje este canonul Sfintei Treimi cu cântarea: „Троице вьседѣтелнаа, помилоуи нас..." [3], care lipseşte în Octoihul nostru şi e înlocuită cu cântarea către Precista: „Помилѹи насъ иже к тебѣ зовѫщих, Прѣчистаа въ нощи и въ дьни" [4]. Cele trei canoane ale slujbei de Duminică seara se potrivesc în ambele texte [5], dar aşa numitul Theotokion din textul de la Cetinje, care începe cu „Роучкоу вьсезлатоую", lipseşte în textul nostru, precum şi strofa ce începe cu stihul „На Кр҃стѣ притвождь Се...". În schimb, avem în Octoihul din Ţara Româ-

1. Cf. şi St. Novaković, Акценти Трговишкога Іевангелья од 1512 године *(Accentele evangheliei din Târgovişte din anul 1512),* în Гласник српског ученог друштва, XLVII, 1879, pp. 1—77, în care analizează atent limba Tetravanghelului lui Neagoe Basarab din 1512 şi constată deosebiri faţă de limba tipăriturilor sârbeşti. Ortografia şi fonetica Tetravanghelului sunt tot de redacţie bulgară.

2. Jagić, *op. cit.*, p. 12.

3. *Ibidem*, pp. 12—13.

4. Octoihul slav din 1510, f. 6-r.

5. Jagić, *op. cit.*, pp. 13—14, şi *Octoihul din 1510*, f. 10-r.

nească textul: „Въсѧ заповѣди твоѧ прѣстѫпль въсѣкь грѣхь окаанный съдѣхь Г҃и". care nu se află în ediția din Cetinje.

În genere, vecerniile din textul din Cetinje încep cu câte trei stihuri diferite pentru fiecare zi, care însă nu se regăsesc niciodată în Octoihul nostru. Voiu da un singur exemplu pentru vecernia de Marți (glasul întâiu). Ediția din Cetinje dă trei stihuri: *a)* Єьгрѣшенеи поучиною..., *b)* Потаплıаемь єсьмь..., *c)* Оущедривь ıако выждитель [1]. Nici unul din aceste stihuri nu se află în textul din Țara Românească și ele sunt înlocuite cu: *a)* Помыслѣми прѣлъщаж сѧ, *b)* Тѡмимъ єсмь окааны, *c)* Ѡтѧгчив сѧ... [2]. Aceiași deosebire se vede la toate grupurile de câte trei stihuri, care se află la începutul vecerniilor tuturor zilelor. Jagić observă că în textul de la Cetinje aceste trei stihuri sunt așezate deosebit față de Octoihul grecesc, de pildă cele de Marți sânt în Octoihul grecesc Luni, cele de Joi în Octoihul grecesc se găsesc Marți [3]. Textul nostru se potrivește mai mult cu Octoihul grecesc în privința așezării stihurilor, de și nu în totul.

La sfârșitul glasului al patrulea din Octoihul de la Cetinje (deci la sfârșitul volumului), se află un adaus cu stihirile lui Leon Despotul: Єтыхеры єуаггелскы, твореніе Льва деспота... în număr de 11, urmate de Євѣтлинъı вседневни (exapostilariile) și de imnurile Treimei (Пѣніа Троична) [4]. Acest adaus se află și în Octoihul nostru (de altfel ca și în Octoihul grecesc și în cel rusesc), dar după glasul al optulea și într'altă ordine, anume Євѣтлинъı sânt la urmă și imnurile imediat după stihirile lui Leon, dar cu titlul schimbat: Троични ѡсмогласника [5]. Aci textul este același ca fond, însă nu avem a face cu aceeași traducere din grecește. De exemplu:

Cetinje:	Țara Românească:
иже сьвыше славимы ѡт аг- гель...	иже въ вишніих славимъı боже- ствънѣ ѡт аггелъ...
своего сына видѣвш ...	своего сына ıако видѣ...

Cred că aceste dovezi, care s'ar putea înmulți foarte ușor, sânt suficiente ca să conchidem că *Octoihul de la Cetinje din 1494 n'a fost modelul Octoihului tipărit în Țara Românească la 1510. E vorba de două texte total diferite și ca limbă și ca cuprins. Avem a face cu întrebuințarea pentru tipar a altor manuscrise, având*

1. Jagić, *op. cit.*, p. 16.
2. *Octoihul din 1510*, f. 30-v.
3. Jagić, *op. cit.*, pp. 16—19.
4. Jagić, *op. cit.*, pp. 34—35.
5. *Octoihul din 1510*, f. 193-r.

la bază traduceri diferite, în slavoneşte, ale Octoihului grecesc. Totuşi, spre surprinderea noastră, constatăm că există un singur punct de legătură între aceste două cărţi şi anume post-faţa (în Octoihul de la Cetinje prefaţa) tipografului. Dăm mai jos traducerea prefeţei Octoihului marelui gospodar Gheorghe Ţernoevici din Muntenegru, de la 1494. Textul slav şi traducerea prefeţei Octoihului nostru se află publicat mai sus, iar acel al prefeţei Octoihului din Cetinje este publicat de Jagić în facsimil (planşa I).

„Pentrucă Dumnezeu cel într'o Treime venerat a binevoit să umple biserica sa cu diferite cărţi, *văzând* eu cel întru Hristos Dumnezeu binecredincios şi de Dumnezeu păzit *domnitor Gheorghe Ţernoevici bisericile lipsite de sfintele cărţi, pentru păcatele noastre, prin prădăciunile şi pustiirile fiilor lui Agar,* am râvnit cu îndemnul Sfântului Duh şi pentru dragostea cea către dumnezeeştile biserici şi am scris această carte mântuitoare de suflet, Osmoglasnic, pentru desăvârşirea glorificării Dumnezeirii cea de trei ori strălucitoare, într'Una Venerată. Rog pe cei tineri şi pe cei maturi şi pe cei bătrâni, care citesc sau cântă sau scriu, pentru dragostea lui Hristos, să îndrepte, iar pe noi, cari ne-am trudit cu sârguinţă la această operă, să ne binecuvinteze, ca împreună slăvind pe Tatăl, din care sânt toate, pe Fiul, prin care sânt toate, pe Sfântul Duh, întru care sânt toate, aici să dobândim miluire, acolo, în cealaltă lume, să ne luminăm. Amin.

Din porunca *domniei mele Gheorghe Ţernoevici*, eu, robul lui Hristos, ieromonahul Macarie, *am muncit cu mâinile,* la aceasta, *sub prea sfinţitul mitropolit al Zetei kir Vavilie,* în anul 7001 (1493), crugul soarelui 1, al lunii 9".

Precum se vede, afară de unele deosebiri, în special aluzia la pustiirile Turcilor în Muntenegru şi pomenirea mitropolitului, cele două texte coincid cuvânt cu cuvânt. Octoihul din Cetinje are în plus, afară de prefaţa de mai sus şi o post-faţă, mult mai întinsă, pe trei pagini, cu citate din Sfânta Scriptură, desvoltând aceiaşi ideie a folosului răspândirii cărţilor bisericeşti şi adăugând data terminării lucrării, 4 Ianuarie 7002 (1494) [1].

Macarie de la Cetinje în Ţara Românească.—Care este concluzia pe care o putem trage din această comparaţie? Mai întâiu, este sigur că tipografia de la Cetinje n'a fost adusă în Ţara Românească. În al doilea rând, nici textul Octoihului dela Cetinje n'a fost folosit pentru tipărirea Octoihului lui Vodă Vlăduţ, care

1. Jagić, *op. cit.*, pp. 76—78.

reprezintă editarea unui manuscris slav găsit probabil într'o mânăstire din Țara Românească. În privința persoanei lui Macarie ieromonahul tipograf, cred că identitatea prefeței de la Cetinje cu post-fața Octoihului din Țara Românească este totuși o dovadă de identitate a persoanei meșterului. Această parte este opera originală a tipografului, nu este copiată după un manuscris. N'ar avea nici un rost ca un alt Macarie să copieze prefața unei cărți de care nu s'a folosit și de care n'ar fi fost legat prin nimic. Dacă însă Macarie din Țara Românească este tot meșterul din Muntenegru, atunci această reproducere se explică. Octoihul de la Cetinje nu a fost socotit bun de domnul Țării Românești, fiind prea voluminos, în două volume, cu cântări folosite rar.

Se cerea probabil ceva mai ieftin și de aceia s'a tipărit un manuscris aflător în Țara Românească. Meșterul tipograf și-a păstrat însă, ca să zicem așa, firma, prefața justificativă, partea lui originală, înlocuind numai numele vechiului patron Gheorghe Țernoevici, cu cel nou, Vodă Vlăduț. Acest text stereotip, cu indicarea crugului soarelui și a lunei, apare deasemenea cu mici deosebiri (fiind vorba de o altă carte a bisericii) și în Tetravanghelul slavonesc tipărit din porunca lui Neagoe Basarab la 1512, de același Macarie [1].

Ca și în cărțile din Muntenegru (Psaltirea tipărită la 22 Septemvrie 7003, iar de la Hristos 1495) [2], tipografia din Țara Românească indică începutul anului la 1 Ianuarie și nu la 1 Septemvrie, cum se obișnuia oficial la noi pe atunci (Liturghierul poartă data de 10 Noemvrie 7016, care corespunde cu anul 1508 și nu cu 1507, când domnea încă Radu cel Mare, iar nu Mihnea, pomenit în post-față) [3].

Este deci probabil că Macarie din Muntenegru ca meșter tipograf a venit în Țara Românească, unde a lucrat însă la altă

---

1. Textul slav și traducerea la Bianu și Hodoș, *op. cit.*, I, pp. 17—19. Unele mici deosebiri de formă din traducerea publicată de Bianu și Hodoș și datorită lui I. Bogdan, față de traducerea noastră se explică numai prin deosebirea de interpretare a aceluiași text de către I. Bogdan și de autorul prezentului studiu. Traducerea lui I. Bogdan e reprodusă și de A. Sacerdoțeanu, *Predosloviile cărților românești*, București 1938, pp. 26—27. Textul slav al post-feței Tetravanghelului lui Neagoe Basarab a fost publicat și de V. Țonev, Описъ на славянскитѣ ржкописи и старопечатни книги въ Пловдивската Библиотека *(Descrierea manuscriselor și a tipăriturilor vechi din Biblioteca din Filipopol)*, Sofia 1920, pp. 247—248, (Nr. 143), după un exemplar fost la mânăstirea Sf. Paraschiva în Moldova, apoi la Calofer în Bulgaria.

2. L. Stojanović, Старе српске штампаріе, în Српски књижевни Гласник, VII (1902), p. 192.

3. Bianu și Hodoș, *op. cit.*, I, p. 1. Observația a fost făcută de N. Iorga, *Istoria literaturii române*, ed. II, I, pp. 138—139.

tipografie cumpărată de domnul ţării şi pe temeiul manuscriselor aflătoare în această ţară. Aşa stând lucrurile, meritele iniţiativei domnilor Ţării Româneşti sânt şi mai mari; ei n'au aflat arta tipografică de-a gata de la meşterul venit din ţări streine, ci au trebuit să găsească, de sigur cu multă trudă şi cheltuială, o tipografie şi să adune din mânăstiri textele bisericeşti ce urmau să vadă lumina tiparului.

Dacă admitem, aşa dar, că meşterul Macarie este totuşi acelaşi ca cel care a lucrat la Cetinje, ne rămâne să vedem pe ce cale şi de ce a venit în Ţara Românească din părţile depărtate de lângă Marea Adriatică.

Tipografia de la Cetinje. — Se ştie că prima carte tipărită în slavoneşte cu litere cirilice a fost un Octoih tipărit la Cracovia în 1491 de germanul Schweinpoldt Fiol din Frankfurt a. Mein, ajutat de Rudolf Borsdorf. În acelaşi an, apar tot acolo o Psaltire şi un Triod, se pare că în total au fost cinci cărţi, dar în curând tipografia e închisă din porunca autorităţilor catolice din capitala Poloniei [1]. Peste doi ani, la 1493 (Martie 13), apare la Veneţia un Ceaslov slav, din care nu s'a păstrat însă nici un exemplar, tipărit de Andrea Torezani de Azzula. Se ştie că acest tipograf cumpărase o tipografie mai veche a francezului Nicolas Janson din Tours, fost meşter monetar al regelui Carol al VIII-lea [2]. Această tipografie slavă de la Veneţia este apoi cumpărată de Gheorghe Ţernoevici gospodarul Zetei sau al Muntenegrului. Familia Ţernoevici stăpânea în aceste regiuni, aproape de Marea Adriatică, după stingerea familiei Balşizilor, către anul 1420 [3]. Ivan Ţernoevici tatăl lui Gheorghe, avusese legături strânse cu Veneţia, fusese oaspetele republicii timp de mai mulţi ani şi era nobil veneţian. La 1474, atunci când oastea turcească a lui Soliman beglerbegul, (cel care urma să fie învins de Ştefan cel Mare la Vaslui) atacă cetatea Scutari în Albania, stăpânită pe atunci de Veneţieni, Ivan Ţernoevici primeşte bani de la republică, înarmează o oaste, coboară din munţi şi mântueşte oraşul [4]. Alungat din ţara lui de către Turci, Ivan se adăposteşte iar la Veneţia şi avem un hrisov

---

1. Ivan Ogienko, Істория українского друкарства, *(Istoria tipografiei ucrainiene)*, I, Lwów 1925, pp. 7—11, unde se dă şi toată bibliografia.

2. I. Tomić, Црнојевичи и Црна гора *(Ţernoevicii şi Muntenegrul)*, în Глас српске крал. Академије, LVIII (1900), p. 82 şi L. Stojanović, Старе српске штампарије *(Vechile tipografii sârbeşti)* în Српски кньижевни Гласник, VII (1902), pp. 189—190.

3. P. Coquelle, *Histoire du Monténégro et de la Bosnie depuis les origines*, Paris 1895, pp. 36—43.

4. I. Tomić, *op. cit.*, pp. 148—158.

sârbesc al lui, dat din Ancona vestitei mânăstiri Loretto, dar după moartea sultanului Mahomet II (1481), își recapătă domnia. Atunci își stabilește pentru prima oară scaunul domnesc la Cetinje, întemeind și o mânăstire în acest loc.

Pe fiul și urmașul său, Gheorghe, îl căsătorește cu o nobilă venețiană, Elisabeta fiica lui Antonio Erizzo [1]. Acestor legături politice și de familie cu Veneția li se datorește aducerea tiparului, care înflorea atunci în cetatea dogilor, tocmai în munții Muntenegrului. Gheorghe Țernoevici urcat în scaun la moartea tatălui său, în 1492 [2], cumpără tipografia lui Torezani și o așează la Cetinje, unde pune pe ieromonahul Macarie să scoată cărți slavonești. Cărțile tipărite la Cetinje au aceiași literă ca cea latină din tipografia Janson-Torezani. Literele inițiale slave **Е**, **Р**, **Х**, **О**, sânt de fapt literele latine introduse în tipografia slavă cu valoarea lor din alfabetul cirilic [3].

Lucrul tipografiei începe în anul 1493, iar în Ianuarie 1494 meșterul Macarie isprăvește prima parte a Octoihului (patru glasuri), fără a indica locul apariției [4]. La 1495 apare o Psaltire slavonă. Afară de aceste două cărți păstrate în numeroase exemplare, s'au mai descoperit mai târziu și alte două cărți din tipografia de la Cetinje, Molitvelnicul (3 foi la Biblioteca Națională din Belgrad și câteva la Biblioteca Publică din St. Petersburg) și partea a doua a Octoihului (glasurile 5—8, 8 foi la Biblioteca Națională din Belgrad) [5].

Din cercetarea atentă a acestor cărți rezultă că Macarie știa să taie ornamente și litere pentru tipar, căci, pe când stema domnească și cele mai multe litere obișnuite sânt făcute cu tipare de plumb, inițialele ornate sânt tăiate din lemn [6].

Dar Gheorghe Țernoevici este alungat din scaun la 1496, căci făcuse greșeala să-și pue nădejdea în cruciata proectată împotriva Turcilor de regele Franței, Carol al VIII-lea și să se scoale împotriva păgânilor. Neputându-se împotrivi oștirilor trimise de sultan,

1. *Ibidem*, pp. 160—197.
2. La 19 Iulie 1490, după Tomić, *op. cit.*, p. 199, la 1492 după Stojanović, *op. cit.*, p. 6.
3. L. Stojanović, *op. cit.*, în Српски кньижевни Гласник, VII (1902), p. 192.
4. De aceia L. Stojanović crede că această carte a fost tipărită la Veneția (*ibidem* p. 194), dar cum Psaltirea e datată din Cetinje, se admite în general că și Octoihul a fost tipărit tot acolo.
5. L. Stojanović, *op. cit.*, p. 196 și idem, Прилози, în Глас српске крал. Академије, LXVI, pp. 9—12. Și partea a doua a Octoihului are stema lui Gheorghe Țernoevici. Vigneta din ambele părți ale acestei cărți se regăsește în cărțile tipărite de Janson și Torezani.
6. L. Stojanović, Прилози, în Глас српске крал. Академије, LXVI, p. 4.

el fuge la Veneţia cu fratele său Ştefan şi cu fiii săi: Solomon, Constantin şi Ioan şi soţia Elisabeta, născută Erizzo [1]. Fostul principe al Muntenegrului duce de acum o viaţă de exilat, dar către sfârşitul vieţii virtutea creştină îl părăsise şi se duce în slujba Turcului. Îl regăsim în Anatolia până la 1503, dată după care i se pierde urma, pe semne că va fi murit. Un alt frate al său, Stanişa, care se turcise, e numit de Turci sangiac al Muntenegrului la 1514 şi domneşte acolo, ca musulman, până la 1528 [2]. Interesanta lui corespondenţă în limba slavă cu dogele Veneţiei a fost publicată de Miklosić [3].

Odată cu fuga lui Gheorghe Ţernoevici din patria sa, la 1496, încetează lucrările tipografiei lui Macarie, care-l va fi urmat poate în pribegie. Peste 12 ani însă, regăsim pe acest meşter tipograf în Ţara Românească, unde publică prima carte, Liturghierul slavonesc. Se pune acum întrebarea, care erau legăturile directe sau indirecte ale Ţării Româneşti cu Muntenegrul şi cu stăpânitorii lui din acea vreme, ce au îngăduit trecerea meşterului tipograf aici. Nu pare a fi o simplă întâmplare călătoria unui pribeag fără adăpost care a adus pe Macarie la curtea lui Radu cel Mare, ci dimpotrivă anume legături politice şi de familie o explică, în parte măcar.

Trecerea lui Macarie tipograful în Ţara Românească. — Valul cumplit al năvălirii turceşti trecea peste popoarele balcanice şi ajungea până în ascunzişurile munţilor mari. Principii, despoţii, voevozii ca şi cucernicii monahi rătăceau prin lumea toată, căutând un adăpost. Ca un pribeag desrădăcinat din patria în care-şi avea rosturile a venit Macarie la curtea bogată şi evlavioasă a lui Radu cel Mare de la Târgovişte. Despoţi şi principese din familia domnitoare sârbească îşi găsiseră şi ei adăpostul în aceste ţări primitoare, legătura era de mult încheiată între cârmuitorii drept credincioşi de pe ambele maluri ale Dunării, uniţi în faţa aceleiaşi primejdii.

Istoricul sârb Ilarion Ruvaraţ a încercat să cerceteze mai de aproape aceste legături din primii ani ai veacului al XVI-lea, care au adus nobila artă a tipografiei la Români şi de oarece studiul lui Ruvaraţ n'a fost folosit de nici un istoric român sau

1. I. Tomić, *op. cit.*, în Глас српске крал. Академије, LX, 1901, pp. 91—95.
2. *Ibidem*, în Глас српске крал. Академије, LXII, 1901, pp. 47—112.
3. Miklosić, *Die serbischen Dynastien Crnojević*, în *Sitzungsberichte der Akademie*, Wien, CXII—1, pentru genealogia familiei Ţernoevici, cf. Alexa Ivić, Родословне таблице српских династија и властеле *(Tablele genealogice ale dinastiilor şi nobililor sârbi)*, ed. III, Novi-Sad 1928, pp. 8—9 şi Anexa 10.

strein, voiu aminti pe scurt în cele următoare concluziile sale [1].

Poezia populară sârbă, bogată în balade istorice, a păstrat o amintire nesigură şi ştearsă, ca tot ce a trecut prin imaginaţia poporului, despre vechile legături ale Muntenegrului cu Ţara Românească. Vuk Karagić, neobositul culegător al cântului popular sârbesc, spune că în Muntenegru se cânta o veche baladă intitulată „Căsătoria lui Radul Valahul" (Женидба Влашича Радула), în care e vorba de venirea în aceste părţi a lui Radul din Kara-Vlaşca şi de nunta lui cu mare fast, cu nepoata domnitorului din Muntenegru, pe care Karagić îl identifică cu Ivan Ţernoević. Această baladă n'a mai fost găsită în întregime [2]. Compilatori ai istoriei Muntenegrului din veacul al XVIII-lea (mitropolitul Vasile) au păstrat tradiţia, poate pe temeiul cântului popular, că Radul domnul Valah a fost căsătorit cu Anca, fiica lui Ivan Ţernoević, deci sora lui Gheorghe, patronul lui Macarie [3]. Istoricul francez Coquelle, care a scris istoria Muntenegrului, introduce chiar pe Radu cel Mare în tabla genealogică a familiei Ţernoević, anume prin căsătoria sa, cu Ecaterina, fiica lui Gheorghe Ţernoević (acest Gheorghe ar fi fratele lui Ivan şi unchiul lui Gheorghe Ţernoević întemeietorul tipografiei) [4]. Dar temeiurile acestei genealogii nu sânt solid stabilite. Nu ştim cât temei putem pune pe cântecul popular, care nu este un izvor istoric, ci ca izvoarele curgătoare este schimbător şi nesigur [5]. Radu cel Mare a fost căsătorit cu doamna Catalina, nu ştim din izvoarele istorice din ce neam se trăgea. Ultimul genealogist al familiilor domnitoare sârbeşti, Alexa Ivić nu admite existenţa unui frate al lui Ivan Ţernoević şi respinge cu totul înrudirile propuse de Coquelle. În genealogia Ţernoevicilor nu încape nici o legătură de căsătorie cu Radu cel Mare [6].

Dar alături de acest argument nesigur privitor la relaţiile Ţării

---

1. I. Ruvaraţ, О четињској штампарији пре четире стотине год, *(Despre tipografia de la Cetinje după 400 de ani)*, în Глас српске крал. Академије, XL, Belgrad 1893, pp. 1—46.
2. *Ibidem*, p. 34.
3. *Ibidem*, p. 35.
4. P. Coquelle, *op. cit.*, p. 47.
5. Dl. Al. Iordan care a consacrat un interesant studiu figurilor istorice româneşti în balada sârbă şi bulgară, socoate că Radu din balada mai sus pomenită, pe care o rezumă, nu este Radu cel Mare, ci Radu I din sec. XIV, tatăl lui Mircea (Al. Iordan, *Les relations culturelles entre les Roumains et les Slaves du Sud*, Bucureşti 1938, extras din revista „*Balcania*", I, pp. 36—39). Dar pe vremea lui Radu I, către 1380, nu exista un stat al Muntenegrului, iar Ivan Ţernoević († 1492) este un domnitor din a doua jumătate a sec. XV. Al. Odobescu, *Despre unele manuscrise din mânăstirea Bistriţa*, în *Revista Română*, I., p. 810, a analizat şi el această baladă şi crede că priveşte pe Radu cel Frumos,
6. Alexa Ivić, *op. cit.*, tabla Nr. 10.

Româneşti cu Muntenegrul, Ruvaraţ aduce alte două argumente mult mai temeinice. Unul din ele are un caracter direct. Istoricul veneţian Marino Sanudo, contemporan cu Radu cel Mare şi cu Neagoe Basarab, a strâns, precum se ştie, într'o uriaşă operă toate ştirile istorice ce-i cădeau în mână din corespondenţele publice şi private din Veneţia. La 1521, el înseamnă, după scrisori sosite la Veneţia din Ungaria, în luna Noemvrie: „Item, il Valacho Transilvano essendo morto, e lassato uno fiol nominato Theodosio, qual per il Re era stà investito dil dito dominio, unde uno fo fiol di uno Valacho, qual il padre di questo lo cazoe con aiuto di Turchi, è intrato in la Transilvania e preso esso Theodosio e morto, fatosi di quella signor. Item, scrive come in questa cede di Turchi era sta morto un fiol che fu di quondam Zorzi Zernovich, nato di una dama chá Erizo, zentil dona nostra, chiamato Solomon, zovene di ani". (Deasemenea, Valahul din Muntenia murind, a lăsat un fiu numit Teodosie, pe care regele (Ungariei) l-a învestit ca domnitor al acestei ţări, dar un fiu al unui Valah, pe care tatăl acestuia îl alungase din stăpânire, l-a alungat cu ajutorul Turcilor, a intrat în Ţara Românească şi Teodosie fiind prins, a murit, iar el s'a făcut domn. De asemenea scrie, cum în această luptă cu Turcii a fost omorît un fiu al răposatului Ţernoević, născut dintr'o doamnă din casa Erizzo, nobilă de-a noastră, numit Solomon, tânăr ca vârstă) [1].

Precum se vede, este vorba de turburările din Ţara Românească iscate la moartea lui Neagoe Basarab. Teodosie fiul său, atacat de Turci, este alungat din scaun şi luptând alături de dânsul, căzând chiar pentru domnul său, întâlnim pe Solomon Ţernoević din Muntenegru fiul lui Gheorghe întemeietorul tipografiei din Cetinje.

Marino Sanudo notează cu grije scrisorile venite privitoare la căderea în luptă în Ţara Românească a fiului patricienei veneţiene, aşa că e sigur că Solomon a fost în Ţara Românească. Dar se pare că, împotriva veştilor primite, el a scăpat cu viaţă, căci la 1523 îl găsim iar la Veneţia, unde unchiul său, turcitul sangiac Stanişa (Schender bei) din Muntenegru îi trimite afectuoase salutări [2].

În orice caz, avem o dovadă sigură că o parte a familiei

---

1. Marino Sanudo, *I diarii*, ed. F. Stefani, G. Berchet şi N. Barozzi, Veneţia 1892, tom. XXXII, col. 194. I. Ruvaraţ care a semnalat întâiu acest text (*op. cit.*, p. 36), îl rezumă după o ediţie incompletă a lui Sanudo a Academiei Maghiare. Am adus mai sus textul complet după ediţia critică publicată la Veneţia.

2. F. Miklosić, *op. cit.*, p. 22. Ruvaraţ, *loc. cit.*, crede că Schender bei din munţii lui nu ştia că Solomon nu mai era între cei vii şi trimetea salutări unui mort. La fel şi Ivić, *loc. cit.*, pune moartea lui Solomon în Ţara Românească la 1521. Credem mai de grabă că va fi scăpat cu viaţă şi s'a întors la rudele mamei sale la Veneţia.

domnitoare muntenegrene se adăpostise în Țara Românească, pe semne încă din vremea lui Radu cel Mare. La 1508, când începe lucrul tipografiei acestui domn, Gheorghe Țernoević era mort și fiul său întâiu născut era acest Solomon. El era acum patronul oamenilor de casă ai părintelui său, cu el va fi venit în Țara Românească și Macarie tipograful.

Dar mai este un fapt istoric, de care trebue să ținem seamă. În timpul domniei lui Radu cel Mare era în Țara Românească un alt pribeag domnesc sârb, e vorba de mitropolitul Maxim. Maxim era, precum se știe, din neamul despoților sârbi Brancovici, era fiul lui Ștefan Brancović cel Orb, ultimul despot independent al Serbiei. Se numea Gheorghe și se călugărise sub numele de Maxim, fiind mai târziu și mitropolit de Belgrad, moare la 1516 [1]. Maxim vine în Țara Românească la sfârșitul domniei lui Radu cel Mare, tocmai când se întemeiază tipografia și izbutește cu cuvânt creștinesc să împace pe domnul Moldovei, Bogdan al III-lea cu Radu cel Mare, în clipa când oștile erau să se încaere. Se spune, ceiace nu este sigur, că ar fi rămas mai departe în țară ca mitropolit al Ungrovlahiei [2]. Viața lui Maxim scrisă în sârbește arată cum a venit în țară cu moaștele părinților săi și cum a rămas la curtea lui Radu cel Mare. Dar în vremea domniei lui Mihnea, care voia să vânză pe fostul despot sultanului, el este silit să treacă în Ungaria [3].

De observat că alături de Maxim se afla în Țara Românească, la curtea lui Radu cel Mare, și călugărița Anghelina, văduva despotului Ștefan cel Orb Brancović de la Semendria [4]. D-l N. Iorga observase că : „Între Maxim, între Macarie (tipograful)... vădit trebue să fie o legătură" [5]. În adevăr, Anghelina mama lui Maxim, care-l însoți în Țara Românească, era fiica mai mică a dinastului albanez Gheorghe Arianiti Topia, care avea trei fete. Cea mai mare, Andronica, fusese soția vestitului erou albanez Skander Beg de la Kroia, a doua, Goislava, *fusese soția lui Ivan Țernoević și mama lui Gheorghe întemeietorul tipografiei de la Cetinje.* Așa dar, Maxim

1. Alexa Ivić, *op. cit.*, tabla 8.
2. N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, ed. II, I, pp. 126—128.
3. Text sârbesc cu traducere românească a vieții lui Maxim, la Hasdeu *Arhiva istorică*, II, pp. 65—68, după Гласник, XI. Cf. și M. Bașić, Из старе српске књижевности *(Din vechea literatură sârbească)*, Belgrad 1926, pp. 240—243. Autorul crede că viața lui Maxim nu e scrisă de un contemporan, ci în sec. XVII. Safarik, *Geschichte des Serbischen Schriftums*, Praga 1865, pp. 122—123, crede fără temei serios, că Maxim s'a întors în Țara Românească sub Neagoe Basarab și a întemeiat aci două mânăstiri în părțile Craiovei.
4. Alexa Ivić, Историја Срба у Војводини *(Istoria Sârbilor în voevodină)*, Novi-Sad 1929, pp. 47 și 94.
5. N. Iorga, *Istoria literaturii Românești*, ed. II, I, p. 139.

era văr primar cu Gheorghe Ţernoević şi unchiul lui Solomon, cel pe care l-am aflat luptând cu Turcii alături de Teodosie în Ţara Românească [1].

Acum lucrurile se pot reconstitui astfel: Maxim este acela care a adus pe Solomon Ţernoević, nepotul său rămas orfan, la curtea din Ţara Românească. La 1503, în anul morţii lui Gheorghe Ţernoević, Maxim se afla la Veneţia [2]. De acolo va fi luat cu sine pe nepotul său minor Solomon, care se afla refugiat cu familia sa în cetatea dogilor şi pe unii din apropiaţii lui, între cari era şi Macarie tipograful. Peste patru ani, pribegii sosesc în Ţara Românească şi acolo Macarie, din iniţiativa lui Radu cel Mare, se pune pe lucru. Astfel, venirea lui Macarie trebue pusă în legătură cu marele curent istoric de emigraţie a nobililor şi dinaştilor sârbi în Ţara Românească, la începutul sec. XVI-lea, căci alături de Maxim, Solomon Ţernoević, se pomenesc în Ţara Românească şi membri ai familiei Iakşić şi alţii.

Unde era tipografia lui Radu cel Mare.—Cărţile tipărite în tiparniţa veche a lui Macarie în Ţara Românească nu au indicaţia locului de tipărire, cum n'o are nici Octoihul muntenegrean de la 1494. Se vede că locul editării nu interesa pe patronii acestei opere pioase. Istoricii au încercat diferite hipoteze asupra locului unde s'au tipărit aceste cărţi bisericeşti slavone. Odobescu bănuia că s'au tipărit la Veneţia, ca o comandă în streinătate făcută de domnii noştri [3], dar desemnul românesc, oriental, al literelor ornate şi al frontispiciilor, faptul că editorii sau tipografii veneţieni ar fi pomenit oraşul lor, cum se obişnuia acolo, face această hipoteză foarte improbabilă. Este sigur că tipografia a fost în Ţara Românească, altfel s'ar fi rupt legătura cu casa de tipografie streină în patru domnii turburate, ce s'au perindat în cinci ani în Ţara Românească (Radu cel Mare, Mihnea, Vlăduţ, Neagoe) [4]. Mai puţin sigur este locul, anume din ţara noastră, unde a fost aşezată cea dintâiu tipografie. Se obişnuia mai târziu în principatele române, ca şi la Cetinje şi în Rusia, ca tipografiile să fie aşezate într'o mânăstire (Câmpu-Lung, Govora, Trei-Ierarhi, Snagov). Nu

---

1. I. Ruvaraţ, *op. cit.*, p. 36. Al. Odobescu, *op. cit.*, pp. 822—823, bănuia şi el că între Maxim şi întemeierea tipografiei este o legătură, dar spune greşit (după Raić) că Anghelina era fiica lui Andrei viteazul Ţernoević, personagiu inexistent.
2. I. Ruvaraţ, *loc. cit.*
3. Al. Odobescu, *op. cit.*, în Revista română, I, 1861, p. 819.
4. Cf. N. Iorga, *Istoria literaturii române*, ed. II, I, p. 139. N. Hodoş, *Începuturile tipografiei în Ţara Românească*, în *Convorbiri literare*, XXXVI, (1902), pp. 1054—1055. G. Pascu, *Istoria literaturii române în sec. XVI*, pp. 14—15.

va fi fost la fel și sub Radu cel Mare? Se știe că acest domn este ctitorul, adică înnoitorul Mânăstirii Dealului, de lângă Târgoviște. Faptul că această ctitorie era chiar lângă scaunul domnesc, a făcut pe cei mai mulți cercetători să admită orașul Târgoviște sau Mânăstirea Dealului ca sediu al primei tipografii [1]. Alți cercetători șovăesc între această mânăstire și Bistrița din Oltenia, unde era un centru cultural însemnat, întemeiat de boierii Craiovești și unde s'au găsit mai multe exemplare, atât din Liturghierul, cât și din Tetravanghelul lui Macarie [2].

Trebue să recunoaștem că în starea de azi a cercetărilor nu putem da un răspuns temeinic asupra locului unde s'au tipărit primele cărți în Țara Românească. Mânăstirea Bistrița era în adevăr un centru de cărturari în slavonește, era tocmai atunci în floare și vestiții frați Craiovești, ctitorii ei, erau cei mai însemnați boieri ai țării, făceau și scoteau domnii. Bistrița era cetatea lor și Mihnea cel Rău a fost silit s'o bată cu tunurile, când a vrut să supuie pe mândrii boieri olteni. Dar atunci, cum se face, dacă tipografia era acolo, că numele boierilor Craiovești nu este pomenit în niciuna din tipăriturile ieromonahului Macarie, tipărituri ce s'ar fi făcut în casa lor, deci sub patronajul lor? În schimb, numele lui Mihnea, dușmanul lor, figurează pe Liturghier în loc de cinste. De aceia, cred că nu putem admite Bistrița ca sediu al tipografiei.

În ce privește Mânăstirea Dealului (Târgoviște), cercetătorii străini și români cari au presupus că tipografia era acolo, credeau că pe atunci Târgoviștea era capitala țării și că domnul urma să aibă pe lângă sine această operă evlavioasă și culturală. În realitate, lucrurile nu stau tocmai așa, scaunul domniei nu a fost tot la Târgoviște între anii 1508-1512, anii când s'au tipărit cele trei cărți slavone ale lui Macarie, ci a oscilat între Târgoviște și București. Radu cel Mare, care a stat la începutul domniei sale mai mult la Târgoviște, s'a așezat în 1505 în București, „în orașul de scaun" [3], în anii următori îl întâlnim iar la Târgoviște, unde a și murit [4]. În schimb, Mihnea cel Rău, sub care apare Liturghierul lui Macarie,

1. G. Pascu, *Istoria literaturii române din sec. XVI*, București 1921, pp. 14-15, aduce și acest argument pe lângă cele de mai sus: Prima carte tipărită în Țara Românească la deschiderea unei noui tipografii în 1545, poartă indicația: Târgoviște.

2. N. Iorga, *Istoria literaturii române*, ed. II, I, p. 138 și Procopovici, *op. cit.*, p. 87.

3. Acte din 26 și 27 Martie, 8 și 15 Iunie, 1505, Arhiv. Stat., secția istorică, serie cronologică.

4. Acte din 4 Ianuarie, 12 Aprilie, 14 Mai, 12 Septemvrie 1506, 3 Fevruarie, 8 Iunie 1507, *ibidem*.

stă în tot timpul domniei sale numai la Bucureşti [1]. Vlăduţ (Vlad cel Tânăr), în vremea căruia apare Octoihul, stă când la Bucureşti, când la Târgovişte [2]. Neagoe Basarab stă în primii ani mai mult la Târgovişte, dar îl găsim şi la Bucureşti, precum şi la Argeş [3].

În aceste condiţiuni, tipografia putea fi aşezată tot aşa de bine şi într'o mânăstire din apropierea Bucureştilor, la Snagov de pildă. Această mânăstire era pe atunci cea mai mare şi cea mai importantă de lângă Bucureşti, acolo a încăput mai târziu o monetărie în secolul al XVII-lea şi o tipografie în vremea lui Constantin Brâncoveanu. La Snagov trăia retrasă bătrâna văduvă a lui Vlad Vodă Călugărul, monahia Eupraxia, mama lui Radu cel Mare şi a lui Vlăduţ, cari aveau deci motive să aibă legături cu această mânăstire. Eupraxia „care a fost mama lui Vlăduţ voevod", îşi lăsase averea acestei mânăstiri, danie întărită de Neagoe Basarab la 11 Iunie 1520 [4]. Mânăstirea Snagovului are drept ctitor pe Neagoe Basarab, care a înnoit-o şi chipul său, al soţiei şi copiilor lui, se văd zugrăviţi în locul de cinste, pe tabloul ctitoresc, în locul altor ctitori mai bătrâni, al căror nume şi chip s'a uitat. Fireşte că aceste consideraţiuni nu sunt încă dovezi suficiente şi problema rămâne deschisă [5].

Consideraţii asupra vechii tipografii. Am văzut că Macarie a venit în Ţara Românească fără tipografie şi fără texte bisericeşti, era un simplu meşter pentru o operă care se datoreşte iniţiativei domneşti. De unde va fi adus Radu cel Mare tipografia lui nu ştim, litera turnată în plumb nu se putea face în ţară şi e posibil să fi fost adusă din Veneţia, ca şi aceia a tipografiilor sârbeşti (nu numai a celei din Cetinje). Astfel şi tipografia lui Bojidar Vucović şi alte tipografii sârbeşti cu litere cirilice din secolul al XVI-lea erau la Veneţia sau provin de acolo, tot acolo se tipăresc cele mai multe cărţi slave cirilice în această epocă [6]. Tipografia românească a

---

1. Acte din 16 şi 26 Iunie, 29 Iulie, 1 şi 7 Septemvrie 1508, 19 Iulie 1509, *ibidem.*

2. La 1 Aprilie 1510 e la Piteşti (Arhive Stat, sec. ist.,) la 24 Aprilie, la Argeş (Acad. Rom. Ms. nr. 1448, f. 133-v), la 1 Maiu la Târgovişte (Arhiv. Stat., sec. ist.), la 27 Maiu, la Bucureşti (Acad. Rom., doc. CCI/2 şi XXXIX/3), la 18 Iunie, tot acolo (Acad. Rom., doc. LVIII/1), precum şi la 28 Iulie (Ştefulescu, *Doc. Slavo-române*, p. 68), la 5 Septemvrie, la Târgovişte (Arhiv. Stat., sec. ist.), la 12 Noemvrie, iar la Bucureşti „în cetatea de scaun" (Arhive Stat, sec. ist.), în Ianuarie 1511 este iar la Târgovişte *(ibid.)*, în Iulie e la Didrih (Acad. Rom., doc. R. B/6).

3. Gr. Nandriş, *Documente dela Muntele Athos*, pp. 40-42, Bucureşti, din 1514, 14 Decemvrie 1514, Bucureşti „cetatea de scaun" (Ştefulescu, *op. cit.*, pp. 76-78) şi 7 Aprilie 1518 „în cetatea de scaun, Bucureşti" (Acad. Rom., doc. CXXVI/204).

4. Din Târgovişte, Acad. Rom., doc. XX/163.

5. Cf. Dinu Rosetti, *Săpăturile arheologice dela Snagov*, Bucureşti 1935.

6. L. Stojanović, Старе српске штампаріе, în Срп. книж. Гласник, VII 1902, pp. 282—289, 366—370, 444—453.

păstrat pe de altă parte în tot secolul al XVI-lea legăturile cu cea sârbo-venețiană [1].

În ce privește însă inițialele ornate și frontispiciile tipografiei lui Macarie din Țara Românească, s'a observat cu drept cuvânt că ele n'au un caracter apusean, ca de pildă în tipografia din Cetinje, ci dimpotrivă sânt luate după ornamentele geometrice stilizate în gen bizantin ale manuscriselor din mânăstirile românești [2].

---

1. Pentru legăturile tipografiei slave din Țara Românească și Ardeal în sec. al XVI-lea, cu cele din Serbia, cf. N. Iorga, *Istoria literaturii române*, ed. II, I, pp. 171—173 și 193—197. Tipografia slavonă se redeschide la Târgoviște în 1545, condusă de „logofătul Dimitrie Liubavić", nepotul vestitului tipograf Bojidar de la Veneția. Cf. É. Picot, *Coup d'oeil*, pp. 16—21 și Dan Simonescu, *Un Octoih al lui Bojidar Vucović la noi și legăturile acestuia cu tipografia românească*, în *Revista Istorică Română*, III (1933), pp. 227—233. E vorba de Octoihul (partea a doua) tipărit la Veneția de Bojidar în 1536. Autorul afirmă că Dimitrie Liubović nepotul lui Bojidar a avut, înainte de a veni în Țara Românească, o tipografie la Goraźda în Serbia (după N. Cartojan, *Curs de introducere în istoria literaturii române*, 1931—1932, litografiat). E vorba însă de o confuzie. La Goraźda a fost, nu Dimitrie Liubavić, ci Giurać Liubavić cu Bojidar Goraźdanin, care lucraseră mai întâiu și un Slujebnic slav la Veneția, la 1538—1540 (Stojanović, *op. cit.*, p. 444 și Šafarik, *op. cit.*, p. 125). În schimb, Dimitrie tipograful a lucrat în tipografia sârbească de la mânăstirea Gračanița un Octoih la 1539, din inițiativa mitropolitului Nicanor de Novo-Brdo (Stojanović, *op. cit.*, pp. 447—448). Acesta și nu cel de la Goraźda, este tipograful care a trecut la Târgoviște. Moisi tipograful, care a lucrat alături de Dimitrie Liubavić, este desigur tovarășul lui Bojidar, acel care a lucrat cu el la Veneția Sbornicul slav din 1538 (Simonescu, *op. cit.*, p. 229, Šafarik, *op. cit.*, pp. 125—126). Moisi fusese călugăr la mânăstirea Deciani (Stojanović, *op. cit.*, p. 288). Se știe că Apostolul slav al lui D. Liubavić de la Târgoviște (1547) are o ediție și pentru Iliaș Vodă al Moldovei. L. Stojanović publică titulatura acestuia, după un exemplar de la mânăstirea Hilandari (lipsește la Bianu și Hodoș, *op. cit.*, I, pp. 515—516, unde se descrie această carte): **Самодрьжавныи Господарь вьсѡи земли Мѡлдавскои, Іѡ Іліашкѡ воевода и матьи єго, благочьстива госпожда Єлена деспотарица и сынові єи, Іѡ Стефань воевода, Іѡ Костантинь воевода, сынові покоинаго Петра воеводы и ємоу же боуди вѣчна паметь**" (Autocratul domn a toată țara Moldovei, Io Iliașco voevod și mama lui, binecinstitoarea doamnă Elena despotarița și fiii ei, Io Ștefan voevod, Io Constantin voevod, fiii răposatului Petre voevod și lui fie-i veșnică pomenire), L. Stojanović, Стари српски записи и натписи, IV, p. 52. La biblioteca din Blaj am aflat și o Psaltire slavonă a lui Vicențo Vucović, fiul lui Bojidar, tipărită la Veneția și Evangheliarul slav al lui Mardarie de la biserica Mrkșina, pe Drin (1562), ambele provenind de la vechea Mitropolie românească de la Alba-Iulia, ceiace constitue o nouă dovadă a circulației acestor cărți sârbești în țările române (pentru aceste cărți cf. Stojanović, Старе српск. штампаре, în Срп. кн. гласник, VII, p. 367). Pentru Bojidar Vucović, cf. St. Novacović, Божидара Вуковича Зборници *(Sbornicele lui Bojidar Vucović)*, în Гласник, XLV, 1877, pp. 129—177. Sbornicul slav tipărit la Sas-Sebeș în Ardeal, 1580 (cf. Bianu și Hodoș, *op. cit.*, I, pp. 81—85), este o reeditare a Sbornicului lui Bojidar din Veneția, 1538 (Stojanović, *op. cit.*, p. 288), cum se vede și în epilog: „Slujbele sfintelor sărbători alese... care le-am găsit în izvoadele lui Bojidar" (Bianu și Hodoș, *l. c.)*. Un exemplar al acestui Sbornic, e semnalat la mânăstirea Hilandari de arhimandritul Leonid, Словено-српска книжница, în Гласник, XLIX, 1877, p. 255.

2. B. P. Hasdeu, *Un tezaur de tipoxilografie română*, în Traian, I, 1869, p. 92 și N. Iorga, *L'ornementation du vieux livre roumain. Communication faite au congrès des bibliographes à Paris*, în *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*, X, 1923, pp. 51—53.

Tiparele pentru aceste ornamente se făceau din lemn, nu din metal şi de aceia se uzau mai repede. Un fapt demn de observat este acela că Liturghierul slav din 1508 al lui Macarie are o mare bogăţie de vignete ornamentale, precum şi de iniţiale ornate pentru aproape toate literele alfabetului cirilic [1], pe când în Octoih rămân numai trei frontispicii, iar literele ornate dispar aproape toate. Nu putem trage altă concluzie decât aceia că în urma tragerii de sub presă a exemplarelor Liturghierului, cele mai multe frontispicii şi litere ornate, sculptate în lemn, s'au uzat şi n'au mai putut fi folosite la tipărirea celei de-a doua cărţi. La 1512, când sub patronajul lui Neagoe Basarab apare a treia carte din tipografie, Tetravanghelul, se ivesc în această carte alte iniţiale ornate şi frontispicii, cari nu erau în cărţile precedente [2]. Este limpede că aceste frontispicii şi iniţiale se făceau în ţară, căci cu greu ne putem închipui comenzi noi în ţări depărtate, numai pentru completarea tipografiei cu câteva litere şi frontispicii. Ele se făceau în ţară de meşteri tipografi, după pilda miniaturilor de manuscrise slavone.

O altă concluzie privitoare la vechea tipografie din Ţara Românească se poate trage din comparaţia prefeţei Octoihului din Cetinje cu post-faţa Octoihului din Ţara Românească din 1510. Am văzut mai sus că a doua reproduce pe cea dintâi cu mici deosebiri. Între aceste deosebiri, e de observat că Macarie spune în Octoihul muntenegrean că „am muncit cu mâinile" (Ρꙋкодѣлисамь), ceiace a crezut de cuviinţă să suprime în Octoihul din Ţara Românească, în care spune la plural „am săvârşit noi" (съвръшихомъ). Această modificare a textului este voită şi înseamnă probabil că se schimbaseră condiţiile de lucru, Macarie nu mai era muncitor cu mâna, ci conducătorul tipografiei, care îndrepta munca altora. Muncitorii din tipografie vor fi fost Români sau alţi cărturari slavi aduşi cu tipografia de Radu cel Mare, iar Macarie urma numai să-i supravegheze [3].

Trebue să mai adăugăm o altă deosebire caracteristică între textul prefeţei Octoihului din Cetinje şi acela al post-feţei Octoihului din Ţara Românească. În cea dintâiu Macarie justifică înmul-

1. Cf. Bianu şi Hodoş, *op. cit.*, I, p. 7 şi Hasdeu, *op. cit.*, p. 69 şi urm.
2. De pildă stema ţării reprodusă de Bianu şi Hodoş, *op. cit.*, I, p. 12 şi literele ornate, *ibidem*, I, p. 20.
3. Dar în traducerea epilogului Liturghierului lui Macarie din 1508, la Bianu şi Hodoş, *op. cit.*, I, p. 7, s'a strecurat o greşală, care ar putea da naştere la confuzii. În loc de „ostenindu-se *şi* smeritul monah şi preot Macarie", trebue citit: „s'a ostenit la aceasta smeritul monah şi preot Macarie". (троудиже сѧ ѡ семь смѣреніи мних и свѣщенникь Макаріе), deci Macarie singur.

ţirea cărţilor prin tipar cu pustiirea bisericilor de către Agareni (Turci), făcând aluzie la năvălirea Turcilor în Muntenegru, la sfârşitul domniei lui Ivan Ţernoević. Acest pasaj a fost suprimat în Ţara Românească, deşi şi această ţară avusese de suferit pustiiri destule din partea Otomanilor. S'a temut oare, sau nu i-a convenit aceasta lui Vlăduţ Vodă, sub care s'a scris acest epilog? În Octoihul din Ţara Românească este altă justificare a nevoii cărţilor bisericeşti, ideia slavei legate de opera evlavioasă, idee care a călăuzit pe un Radu cel Mare şi pe un Neagoe: „pentru glorificarea şi folosul cititorilor", ceiace lipseşte în textul muntenegrean. Adausul dela urmă: „ca aici să dobândim pace şi miluire", în textul muntean, în loc de „să dobândim miluire", în textul muntenegrean, subliniază mai bine ideile politico-religioase ale domnilor români. Ei aveau concepţia unei datorii creştine de pace şi opere evlavioase pentru mântuirea sufletelor lor. Dacă admitem că Macarie a fost ales mitropolit al ţării pentru meritele sale [1], avem o altă lature a acestei concepţii. Ei socoteau, aşa dar, depe atunci, încă la începuturi, că meşteşugul cărţii este aşa de nobil şi de preţios, încât cei ce i se închină merită să fie ridicaţi la cele mai înalte trepte. Dar este oare sigur că mitropolitul Macarie din vremea lui Neagoe Basarab este tot ieromonahul tipograf? Ca dovadă avem numai numele şi contemporaneitatea, ceiace e cam puţin când e vorba de un nume aşa de răspândit în lumea monahilor creştini ortodocşi [2].

* * *

Una din cele mai frumoase opere culturale ale vechilor domni români a fost introducerea tipografiei. Tipografia slavonă însemna răspândirea cuvântului Bisericii pentru Români şi pentru alţii mai lipsiţi. Macarie din Muntenegru venise adus de principii sârbi, Maxim mitropolitul şi fost despot şi Solomon Ţernoević, alungaţi din patria lor de către Turci. Macarie nu înfiinţează tipografia lui Radu cel Mare, ci e angajat de acesta într'o tipografie, pe care o cumpărase el, în care se tipăresc texte slave copiate de

1. N. Iorga, *Istoria bisericii române*, ed. II, I, p. 132, Diac. Niculae M. Popescu, *Patriarhii Ţarigradului prin ţările româneşti*, Bucureşti 1914, pp. 23-24, admite data 1513 pentru ridicarea lui Macarie la rangul de mitropolit.

2. Viaţa lui Nifon de Gavril Protul, care aminteşte de ridicarea lui Macarie la rangul de mitropolit din voia lui Neagoe Basarab, nu spune nimic despre meritele sale ca tipograf, nici de faptul că era din Muntenegru. (*Viaţa şi traiul sfântului Nifon, Patriarhul Constantinopolului*, Bucureşti 1937, ed. episcopului Tit Simedrea, pp. 19-20).

călugării mânăstirilor româneşti. Frontispiciile, iniţialele ornate, podoaba de găteală a cărţii, sânt lucrate deosebit în ţară, după ornamentaţia manuscriselor bisericeşti. Numai post-feţele Octoihului şi ale Tetravanghelului reproduc pe cele din Muntenegru, dar cu înlăturarea pomenirii turburătoare a stricării bisericilor de către Păgâni şi cu adăugirea rugăciunii pentru pace.

Résumé.

L'auteur présente pour la première fois la description de l'Ochtoëchos imprimé en slavon en Valachie (1510) sous les auspices du prince Vlad le Jeune par le moine imprimeur Makarios. Makarios est l'ancien maître de l'imprimerie de Cetinje en Monténégro (1494-1496), fondée par le prince Georges Tsernojevich. En comparant l'Ochtoëchos de Valachie avec l'Ochtoëchos imprimé par le même Makarios à Cetinje en 1494, on peut constater que non seulement le matériel d'imprimerie est différent, mais les textes mêmes diffèrent complétement. Il n'y a que la poste-face dédicatoire de l'imprimeur qui soit identique dans les deux livres. Le prince de Valachie avait donc mis sur pied une imprimerie nouvelle et y faisait imprimer des textes tirés probablement des manuscrits slaves copiés dans les couvents valaques. Quant à Makarios, il était probablement venu en Valachie à la suite de Salomon Tsernojevich, fils de Georges, dont le chroniqueur vénitien Marino Sanudo mentionne le séjour en pays roumain à cette époque.

Fig. 1.
Prima pagină a exemplarului din Blaj.

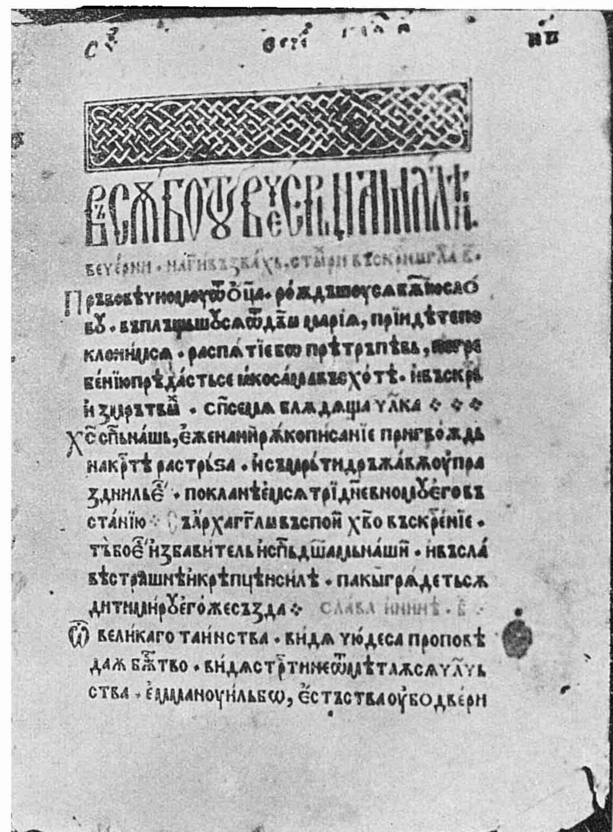

Fig. 2.
Începutul glasului al II-lea.

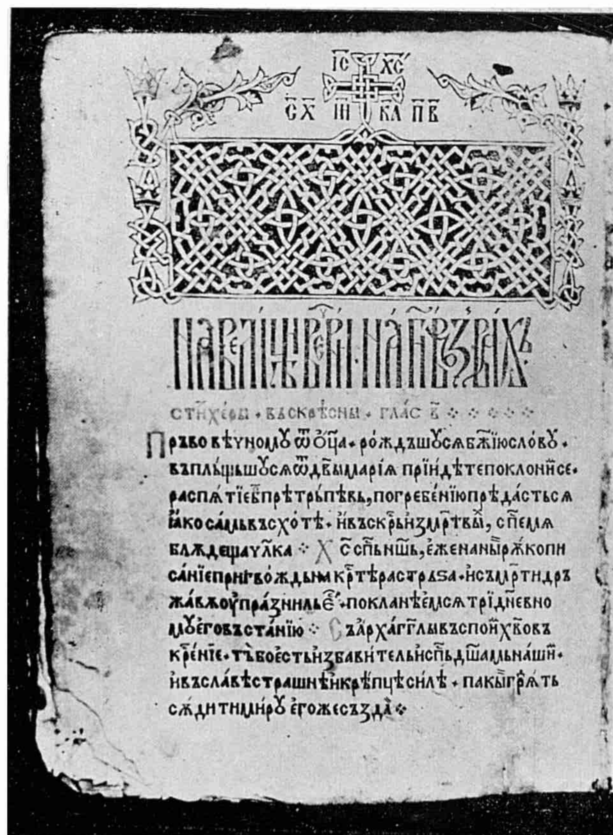

Fig. 3.
Glasul II. Vecernia mare de Sâmbătă.

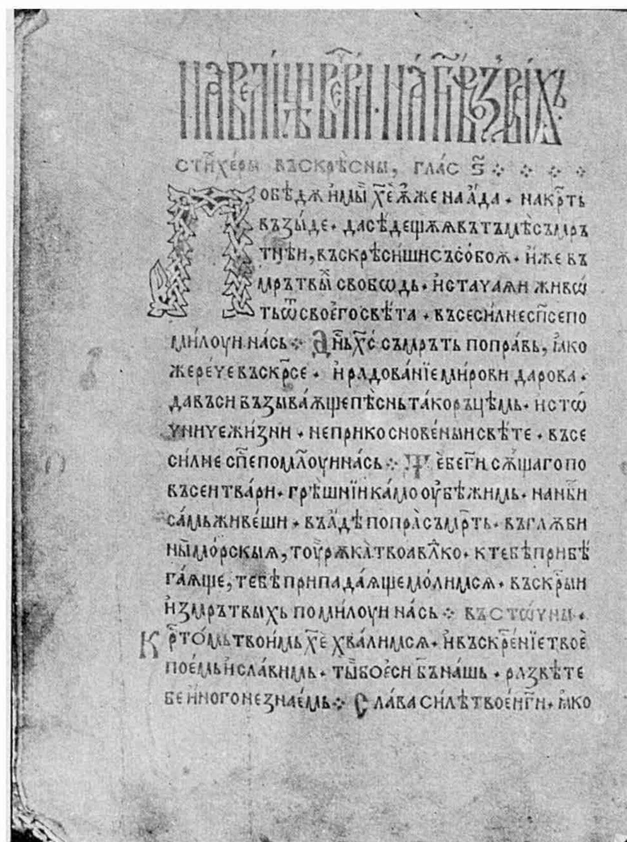

Fig. 4.
Glasul VI. Vecernia mare de Sâmbătă.